

ALICJA BARTNICKA

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Wydział Nauk Historycznych

ORCID: 0000-0001-7526-8325

**Zapomniane ofiary narodowego socjalizmu? Wokół wątku
nieheteronormatywnych więźniów obozów koncentracyjnych
na marginesie lektury publikacji *Oni. Homoseksualiści*
w czasie II wojny światowej Joanny Ostrowskiej
(Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2021, ss. 362)**

Więźniowie na podstawie pochodzenia i powodu uwięzienia byli oznaczeni trójkątami w różnych kolorach [...]. Trójkąty miały następujące kolory: żółty dla Żydów, czarny dla aspołecznych, czerwony dla politycznych, fioletowy dla świadków Jehowy, zielony dla kryminalistów, niebieski dla emigrantów, różowy dla homoseksualistów, brązowy dla Cyganów. Różowe trójkąty były większe od pozostałych o dwa do trzech centymetrów — chodziło o to, by można było rozpoznać nas z daleka jako pedałów¹.

Tak czytamy w najbardziej dziś chyba znanej relacji byłego więźnia obozu koncentracyjnego, skazanego na mocy paragrafu 175 kryminalizującego osoby nieheteronormatywne w Trzeciej Rzeszy. Praca *Mężczyźni z różowym trójkątem* Heinza Hegera², stanowiąca pierwszą opublikowaną relację osoby homoseksualnej, która była prześladowana w okresie narodowego socjalizmu, ukazała się w polskim tłumaczeniu dopiero w 2016 r., czyli po blisko 45 latach od niemieckiego wydania³. Tekst Hegera był, i bez wątpienia nadal jest, świadectwem wyjątkowym, docenionym nie tylko przez środowiska LGBT, lecz także powszechnie odebrany jako deklaracja odwagi, która zachęciła do zabrania głosu także inne ofiary represji. Trzeba jednak podkreślić, że już w momencie druku relacja tego byłego więźnia wskazywała na trwający do dziś problem postrzegania tej konkretnej grupy ofiar

¹ HEGER 2020, s. 29.

² Heinz Heger to pseudonim, pod którym ukryli się Josef Kohout i Johann Neumann. Kohut opowiadał Neumannowi o swoich doświadczeniach obozowych, a zapis rozmowy między nimi stał się punktem wyjścia do przygotowania tekstu przyszłej książki.

³ Pierwsze wydanie *Die Männer mit dem rosa Winkel* ukazało się w Niemczech nakładem wydawnictwa Merlin Verlag w 1972 r. Książka została następnie przetłumaczona na język angielski (1980), grecki (2000), hiszpański (2002) i francuski (2006). Polski przekład opublikowano dopiero w 2016 r. (do tej pory były dwa dodruki, w 2017 i 2020 r.).

reżimu narodowosocjalistycznego, której prześladowanie wcale nie zakończyło się po upadku Trzeciej Rzeszy. O tym, jaka jest skala tego zagadnienia, co jest powodem negatywnego postrzegania „różowych trójkątów” i dlaczego zagadnienia związane z losami nieheteronormatywnych więźniów obozów koncentracyjnych przez wiele lat nie cieszyły się zainteresowaniem badaczy, szczególnie w Polsce, pisze Joanna Ostrowska w swojej najnowszej książce zatytułowanej *Oni. Homoseksualiści w czasie II wojny światowej*⁴.

Już na wstępie niniejszych rozważań należy zauważyć, że opublikowana nakładem wydawnictwa Krytyki Politycznej książka jest pierwszą polską monografią, w której kompleksowo starano się ująć zagadnienia związane z Polakami skazanymi na mocy paragrafu 175 niemieckiego kodeksu karnego podczas wojny. Joanna Ostrowska w swoich badaniach zwykła zresztą podejmować się nie tylko tematów uchodzących za nieopracowane czy trudne, lecz także, a może przede wszystkim, tych, które w mniej lub bardziej świadomy sposób bywały przez badaczy historyków czy muzealników pomijane. Jej wcześniejsze publikacje także oscylowały wokół zagadnień związanych z przemocą seksualną okresu okupacji. Wydana w 2018 r. monografia *Przemilczane. Seksualna praca przymusowa w czasie II wojny światowej*⁵, dotycząca wątku zmuszania do nierządu więźniarek, których historie prawdopodobnie nigdy nie staną się częścią polskiej pamięci zbiorowej, została doceniona zarówno w Polsce⁶, jak i za granicą⁷. Z kolei w 2019 r. krakowska badaczka wraz z Kamilą Uzarczyk przedłożyła książkę „*Mój Führerze!*” *Ofiary przymusowej sterylizacji na Dolnym Śląsku w latach 1934–44*, zawierającą kilkanaście biografii osób poddanych przymusowej sterylizacji z obszaru rejencji wrocławskiej (pracę można w całości pobrać za darmo ze strony Wydawnictwa Ośrodka Karta⁸). Na podstawie przywołanych tytułów z całą pewnością można stwierdzić, że w centrum zainteresowań naukowych Ostrowskiej znajdują się zapomniane ofiary Trzeciej Rzeszy, a celem prowadzonych przez nią badań jest nie tylko opowiedzenie ich dramatycznych losów podczas okupacji, ale przede wszystkim próba przywrócenia pewnych wątków pamięci o II wojnie światowej wypartych w Polsce po latach przez oficjalną narrację.

Losy „różowych trójkątów” w czasie II wojny światowej przez wiele lat pozostawały historiami niewypowiedzianymi nie tylko dlatego, że ofiary nie chciały wspominać o swoich doświadczeniach, ale przede wszystkim dlatego, że homo-

⁴ OSTROWSKA 2021. Wszystkie cytaty pochodzą z tego wydania (numery cytowanych stron każdorazowo podano w tekście głównym umieszczając je w nawiasie).

⁵ OSTROWSKA 2018.

⁶ W 2018 r. praca Ostrowskiej była nominowana w konkursie o Nagrodę im. Teresy Torzańkiej, w którym została wybrana Genderową Książką Roku.

⁷ W 2020 r. *Przemilczane* uhonorowano Mauthausen-Memorial-Forschungspreis.

⁸ <https://ksiegarnia.karta.org.pl/produkt/moj-fuhrerze-ofiary-przymusowej-sterylizacji-na-dolnym-slasku-w-latach-1934-44/> (dostęp: 6 V 2021).

seksualiści, podobnie jak Romowie, świadkowie Jehowy, osoby niepełnosprawne fizycznie, chorzy psychicznie czy tzw. aspołeczni (prostytutki, lesbijki, bezdomni, alkoholicy, bezrobotni, itd.), byli uważani za grupę ofiar, którą należy zignorować i której nie można stawiać obok „dobrego towarzystwa ofiar”⁹. Dopiero cytowana na wstępie praca Heinza Hegera przełamała pewnego rodzaju tabu, ponieważ dzięki tej unikalnej historii o swoich doświadczeniach zdecydowały się opowiedzieć także inne ofiary represji ze względu na orientację seksualną¹⁰. Warto jednak zauważyć, że relacje tych świadków zaczęły ukazywać się dopiero w latach dziewięćdziesiątych i ich liczba stanowi znikomą odsetkę całkowitej liczby więźniów skazanych na mocy paragrafu 175¹¹. Na osobne podkreślenie zasługuje fakt, że poza pracą Hegera w Polsce dysponujemy wyłącznie skromnym wyborem przekładów relacji byłych homoseksualnych więźniów¹². Jeśli chodzi o polskie przekazy na temat więźniów homoseksualnych z okresu II wojny światowej, to najbardziej chyba dziś znanymi są relacje Romana Fristera¹³ czy Stanisława Grzesiuka¹⁴, choć trzeba w tym miejscu uzupełnić, że ich autorzy nie należeli do grupy więźniów skazanych ze względu na orientację seksualną, a jedynie opowiadają o zaobserwowanych w obozowej rzeczywistości wydarzeniach z udziałem więźniów homoseksualnych. Pewnego rodzaju wgląd w sytuację pokrzywdzonych daje dokument z 2000 r. *Paragraf 175* dotyczący prześladowań homoseksualistów w Trzeciej Rzeszy¹⁵. Na film składają się wstrząsające wywiady przeprowadzone z dwunastoma żyjącymi jeszcze wówczas ofiarami represji, które zostały poprzeplatane archiwalnymi zdjęciami, co w efekcie końcowym składa się na „intymny obraz tamtych czasów”¹⁶. Bez wątpienia nagranie

⁹ Ostrowska powołuje się na to określenie w posłowie do wspomnień Heinza Hegera. Jak pisała krakowska badaczka, stwierdzenie o „dobrym towarzystwie ofiar” pochodzi z tekstu STAŃCZAK-WIŚLICZ 2011, s. 167–177.

¹⁰ Na szczególną uwagę zasługują przede wszystkim: VAN DIJK 1991; STERNWEILER 1993; STERNWEILER 1994; BECK, HEIBERT 1999; SCHWAB, BRAZDA 2010; SEEL 2011; ZINN 2011. Relacje tych świadków przechowywane są w archiwach Oral History Department United States Holocaust Memorial Museum w Waszyngtonie oraz w Shoah Visual History Foundation.

¹¹ Jak pisze Ostrowska w posłowie do pracy Heinza Hegera: „Od 2011 roku, kiedy zmarł Rudolf Brazda, nie ma już żadnego świadka prześladowanego w czasach nazistowskich ze względu na swoją orientację seksualną. Najprawdopodobniej nikt nie może już opowiedzieć swojej historii. Pozostały tylko relacje tych kilkunastu osób, które odważyły się przełamać milczenie. Kilkunastu z kilkunastu tysięcy skazanych na obóz koncentracyjny [podkreś. — A.B.]. Historia różowych i czarnych trójkątów to przede wszystkim jednak historia tysięcy milczących i przemilczanych, których biografie pozostaną nieznanne”. HEGER 2020, s. 142.

¹² Dla przykładu: przekład opublikowanej w 1991 r. relacji Lutza van Dijka, który tuż po niemieckiej premierze ukazał się także w Stanach Zjednoczonych i jeszcze w kilkunastu innych krajach, w Polsce został wydany dopiero w 2017 r. Vide VAN DIJK 2017.

¹³ FRISTER 1996.

¹⁴ GRZESIUŁ 2018.

¹⁵ *Paragraf 175 (Paragraph 175)*, reż. R. Epstein, J. Friedman, 2000.

¹⁶ <https://www.filmweb.pl/film/Paragraf+175-2000-1360/descs> (dostęp: 10 V 2021).

jest źródłem o wielkim ciężarze gatunkowym, jednak trzeba wyraźnie zaznaczyć, że niestety nie jest ono powszechnie dostępne.

Zagadnienia związane z historią nieheteronormatywnych więźniów obozów koncentracyjnych i przemocą seksualną podczas wojny stawały już w centrum zainteresowań badaczy na całym świecie, czego wyrazem jest wciąż rosnąca liczba publikacji na ten temat, głównie niemiecko- i anglojęzycznych¹⁷. Przy światowym dorobku historiograficznym w tym zakresie nieliczne publikacje polskie zdają się tylko potwierdzać marginalne traktowanie tego problemu przez naszą historiografię. W dyskursie dotyczącym pamięci II wojny światowej brakowało do tej pory w Polsce nie tylko świadectw homoseksualnych ofiar narodowego socjalizmu, lecz także możliwie jak najszerszego przeanalizowania tego wątku i przedstawienia wyników badań w postaci samodzielnej monografii. Funkcjonujące bowiem w obiegu czytelniczym publikacje polskich badaczy mają wyłącznie przyczynkarski charakter¹⁸, a bywało także, że prezentowane czytelnikom wyniki badań nie były wolne od poważnych błędów merytorycznych¹⁹. Publikacja Ostrowskiej stanowi zatem nie tylko bardzo poważny wkład w polskie badania nad wątkami dotyczącymi nieheteronormatywnych więźniów obozów koncentracyjnych, lecz przede wszystkim przełamuje pewnego rodzaju tabu udowadniając, że wbrew dotychczasowym, utrwalanym w naukowym dyskursie stwierdzeniom, również i na naszym rodzimym gruncie dysponujemy materiałem źródłowym, który choćby po części pozwala zrekonstruować losy Polaków skazanych za homoseksualizm w trakcie wojny.

Praca Ostrowskiej została podzielona na trzy zasadnicze części. W rozdziale I („Paragraf 175”) autorka pochyliła się nad zagadnieniem związanym z kryminalizacją mężczyzn uznanych za homoseksualnych w Trzeciej Rzeszy. Warto nadmienić, że w tej partii wyodrębniono cztery mniejsze fragmenty, nazwane kolejno: „Kryminaliści”, „Homoseksualiści”, „Uwodziciele” oraz „Wykluczeni”. W tekście „Kryminaliści” szczegółowo omówiony został wspomniany w tytule rozdziału paragraf 175, wprowadzony do niemieckiego kodeksu karnego już w drugiej połowie XIX w., który stanowił od tamtej pory podstawę prawną odpowiedzialności karnej osób nieheteronormatywnych. Badaczka nie tylko dokonała analizy treści samego artykułu ustawy, lecz także przedstawiła wprowadzane do niego na przestrzeni lat

¹⁷ Warto wymienić choćby te najważniejsze prace: GRAU 1995; SCHOPPMANN 1998; BÉRUBÉ 2003; TAMAGNE 2006; *Nationalsozialistischer Terror* 2002; SCHÄFER 2006; SOMMER 2010; BERGEN 2006; DWOREK 2012.

¹⁸ Vide: *Różowe trójkąty* 2012; WESELI 2007; ZIÓŁKOWSKI 2003; BIEDROŃ 2003, s. 62–63; NEANDER.

¹⁹ Poważne zastrzeżenia pojawiły się względem artykułu Bohdana Piętki (PIĘTKA 2014a; przedruk: PIĘTKA 2014b), na temat którego Ostrowska napisała nawet: „Tekst zawiera błędy merytoryczne i stanowi doskonały przykład konserwatywnego i homofobicznego schematu opowieści o «różowych trójkątach» w Polsce, więc nic dziwnego, że zrezygnowano z tłumaczenia artykułu na język niemiecki”. Badaczka postawiła także inne zarzuty co do analizy przeprowadzonej przez Piętkę. Komentarz Ostrowskiej vide s. 303–307 recenzowanej książki.

zmiany oraz ewentualne konsekwencje dla oskarżonych, a całość odniosła do sytuacji w nowo powstałym po I wojnie światowej państwie polskim. Jak zauważyła w konkluzji: „Szeroka definicja «nierządu» pozwalała na pewną dowolność w interpretacji wielu zachowań. Homofobia, hegemonia wzorców heteroseksualnych oraz przymusowa binarność płciowa wyznaczała horyzonty nowego — czystego rasowo — społeczeństwa” (s. 24–25), co tym samym oznaczało, że oskarżenie i skazanie kogoś ze względu na homoseksualizm były dość łatwym do wdrożenia i skutecznym działaniem. Istotnym ustępem tej partii tekstu jest także fragment dotyczący różnic w postrzeganiu gejów i lesbijek (s. 22–24).

Część druga rozdziału I — „Homoseksualiści”, skupia się na kwestiach związanych z definiowaniem i traktowaniem osób nieheteronormatywnych w Niemczech od końca XIX w. do czasów II wojny światowej włącznie. Autorka poruszyła także istotny wątek zachowanych zdjęć, świadectw i relacji homoseksualistów skazanych na podstawie paragrafu 175, wskazując na problem, którym jest zarówno niewielka liczba tego typu źródeł, jak i częsty brak możliwości zidentyfikowania ofiar. Co istotne, w tej części znajdziemy także statystyki dotyczące homoseksualnych mężczyzn więzionych w obozach koncentracyjnych w latach 1933–1945 (s. 38–39). Charakter części „Uwodziciele” najpełniej zdają się odzwierciedlać słowa: „Homoseksualni mężczyźni byli uznawani przez nazistów za element niebezpieczny, który może «zarazić zdrowych obywateli»” (s. 43), ponieważ „w propagandzie nazistowskiej wyróżniano dwa typy homoseksualistów: uwodzicieli i uwodzonych” (s. 44). Autorka, przywołując termin barteru seksualnego, który sformułowała i wprowadziła do badań Anna Hájková, słusznie podkreśla, że „jako odbiorcy preferujemy opowieści o zakochaniu i miłości” (s. 44), tymczasem „W wielu przypadkach więźniowie angażowali się w świadome relacje homoseksualne oparte na pragmatyzmie, a seks uprawiali instrumentalnie — jednorazowo lub kilkakrotnie, bez zobowiązań, wzajemnych zależności i emocji” (s. 45). Takie przedstawienie problemu pozwala zrozumieć dlaczego homoseksualistów często dzielono na wspomnianych uwodzicieli i uwodzonych.

Ostatnia część tego rozdziału — „Wykluczeni”, skupia się na problemie postrzegania osób nieheteronormatywnych po wojnie. Choć wyroki „bohaterów” książki Ostrowskiej zapadały głównie w latach dwudziestych i trzydziestych, a największe represje spotkały ich w trakcie okupacji, nawet dla tych, którym udało się przeżyć, wyzwolenie nie oznaczało zakończenia prześladowań na tle seksualnym. Ważnymi informacjami są dane dotyczące źródeł na temat homoseksualistów — zarówno ich relacji, jak i materiałów archiwalnych dotyczących m.in. wytoczonych im spraw karnych. Trudno nie zgodzić się ze stwierdzeniem, że większość z zachowanych dokumentów „jest w pewnym sensie «naznaczona»” (s. 52), co oznacza, że np. protokoły zeznań noszą piętno aparatu policji i wymiaru sprawiedliwości, a relacje świadków bywały ze sobą sprzeczne. Istotną sprawą dla dalszego zrozumienia narracji jest wzmianka Ostrowskiej, że w trakcie badań nie udało jej się znaleźć „żadnej sprawy karnej przeciwko kobiecie oskarżonej o relacje seksualne z inną kobietą. Nie znaczy

to oczywiście, że nieheteronormatywne kobiety nie były prześladowane i że takich spraw nie ma. Wręcz przeciwnie. Ten temat wymaga jednak szerszej kwerendy, która — jak pokazują doświadczenia innych badaczek — powinna koncentrować się na innych typach źródeł” (s. 53). Te wyjaśnienia pozwalają czytelnikowi zrozumieć, dlaczego w dalszych partiach tekstu autorka skupiła się wyłącznie na opowieściach dotyczących postaci męskich.

W rozdziale II, zatytułowanym „Oni”, otrzymaliśmy historie homoseksualnych mężczyzn, które nigdy wcześniej nie zostały opowiedziane. Jest to w zasadzie właściwa część pracy, którą podzielono na mniejsze fragmenty nazwane imionami głównych bohaterów przywoływanych zdarzeń (warto uściślić, że choć w tytule każdego z podrozdziałów wykorzystano zaledwie jedno męskie imię, w narracji pojawia się więcej postaci). Dzięki skrupulatnej kwerendzie archiwalnej autorce udało się odnaleźć niezwykle cenny materiał źródłowy, który umożliwił nie tylko zrekonstruowanie losów wielu nieheteronormatywnych mężczyzn, lecz także pozwolił zabrać głos samym ofiarom. Te unikalne historie są opowieściami o życiu w ukryciu, strachu przed karą, wyparciem, ucieczkach i strategiach przetrwania osób, których często jedyną winą była orientacja seksualna. Warto wspomnieć, że autorce udało się uwzględnić także i reakcje osób najbliższych ofiarom, często nawet żon i matek, które stawały w obronie swoich homoseksualnych mężów czy synów. Zajmującym wątkiem tej części są także kwestie związane z proponowanymi często nieheteronormatywnym więźniom sterylizacją czy kastracją, mającymi im rzekomo zapewnić zwolnienie z odbywanej kary (np. s. 158–162). Autorce udało się ponadto wskazać na przykłady homoseksualnych mężczyzn należących do różnych grup i klas społecznych, co tym samym zdecydowanie podważa tezę o tym, jakoby niektóre zawody były bardziej „predestynowane” do homoseksualności. Rozdział ten skutecznie poddaje krytyce także funkcjonujące wówczas przekonanie o tym, jakoby to narodowość miała warunkować orientację seksualną, przez co często homoseksualni Niemcy mieli skłaniać Polaków do zmiany swoich własnych preferencji. Na osobne podkreślenie zasługuje fakt, że Joanna Ostrowska pokazała różne oblicza swoich nieheteronormatywnych bohaterów, opisując zarówno historie ofiar prześladowania na tle seksualnym, jak i homoseksualnych sprawców przemocy względem innych osób, w tym więźniów w obozie. Całość składa się na unikatowy obraz polskich, nieheteronormatywnych więźniów obozów koncentracyjnych, skazanych bądź represjonowanych na mocy paragrafu 175 niemieckiego kodeksu karnego.

W ostatnim, III rozdziale, zatytułowanym „Pokłosie”, otrzymaliśmy coś zdecydowanie więcej niż tylko podsumowanie przeprowadzonej analizy. Rozważania zawarte w tej części rozpoczynają stwierdzenie, że „Na początku lat 60. Polska Służba Bezpieczeństwa prowadziła wzmożoną inwigilację środowisk homoseksualnych” (s. 281), co oznacza, że prześladowania osób nieheteronormatywnych w Polsce nie zakończyły się wraz z przegraną przez Niemcy II wojną światową. Co więcej, w dalszym ciągu utrzymywał się stereotyp, że to narodowość decydowała o tożsamości seksualnej, a „gdyby nie II wojna światowa, wśród Polek nie

byłoby lesbijek oprócz tej jednej jedynej «homoseksualistki», która [...] mieści się w normie socjosekologicznej i potwierdza regułę” (s. 286). Ostrowska pochyliła się także nad zagadnieniem seksualności w obozach w ogólnym tego słowa znaczeniu, po czym przywołała interesujące przykłady różnic w postrzeganiu związków hetero- i homoseksualnych. Istotnym wnioskiem płynącym z tej analizy było wskazanie na symptomatyczne, niemal całkowite rozdzielenie miłości od życia seksualnego w obozie przez ocalałych: „Relacje miłosne miały prawo przetrwać. Relacje seksualne natychmiast traktowano jak przymusowe, seks pojawia się tylko w kontekście obozowych pufów-burdeli. Przymusowy musiał być więc także seks lesbijski” (s. 287). Pojawiający się tutaj wątek nieheteronormatywnych kobiet został przez autorkę w tej części rozwinięty, dzięki czemu otrzymaliśmy garść istotnych informacji dotyczących sytuacji lesbijek przed i w trakcie wojny, a także zaprezentowano nam wybrane historie. Krótkiej charakterystyce poddano także funkcjonujące w obiegu naukowym materiały źródłowe dotyczące tego zagadnienia i relacje samych więźniarek. Co istotne, najważniejsze z nich nie ukazały się do tej pory w języku polskim²⁰. Analizując ten wątek, Ostrowska przywołuje za Zofią Kossak tezę o zależności między narodowością a orientacją psychoseksualną: „Polki mogły być co najwyżej uwiedzione — żadna z nich nie była homoseksualna” (s. 289), a następnie słusznie ją krytykuje pisząc, że „Podtrzymywanie mitu o braku polskich więźniarek, które miały doświadczenia homoseksualne w obozie, to absurd, nawet jeśli śladów tego typu relacji jest niewiele” (s. 291)²¹.

W poszczególnych partiach rozdziału „Pokłosie” autorka skutecznie podważa wiele funkcjonujących w badaniach przekłamań na temat nieheteronormatywnych więźniów obozów koncentracyjnych narodowości polskiej podczas wojny, a także wskazuje na aktualne do dziś problemy dotyczące pamięci o nich. Jak czytamy: „W okresie powojennym w polskiej historiografii temat mężczyzn skazanych na mocy paragrafu 175 praktycznie nie istnieje, podobnie jest w przypadku doświadczeń obozowych i wojennych więźniarek lesbijek” (s. 297). Przyczyną takiego stanu rzeczy miały być trzy zasadnicze powody: po pierwsze rzekomy brak źródeł, po drugie założenie, że grupa polskich homoseksualnych więźniów obozów koncentracyjnych była stosunkowo nieliczna, i wreszcie po trzecie przekonanie, że w większości przypadków homoseksualiści byli Niemcami, podobnie jak więźniowie funkcyjni stosujący w obozach przemoc seksualną względem innych osadzonych (s. 298–230). Przeprowadzona przez Ostrowską analiza nie tylko uderza w te stwierdzenia, lecz także wskazuje na celową ignorancję i niechęć osób znających historie nieheteronormatywnych więźniów oraz mających dostęp do informacji czy źródeł na ich temat (s. 299–310). Szczególnie szokujące dla odbiorcy będą konkretne przykłady

²⁰ Vide: FÉNELON 1982; BEJARANO 2013.

²¹ Jak wskazuje Ostrowska, jedyny dostępny po polsku tekst dotyczący lesbijek w okresie narodowego socjalizmu to fragment pracy Claudii Schoppmann, który został opublikowany w 2008 r. w „Tekstach Drugich”. Vide SCHOPPMANN 2008.

dotyczące polskich instytucji muzealnych, gdzie rozmyślnie wyparto z pamięci zbiorowej więźniów z różowym trójkątem. To przykre zjawisko, idące w parze ze wspomnianymi wcześniej błędnymi założeniami na temat nieheteronormatywnych więźniów obozów koncentracyjnych, składa się na ogólny obraz sugerujący nawet, jakoby w grupie ofiar narodowosocjalistycznego systemu nie było miejsca dla osób o odmiennej orientacji seksualnej.

Badania Joanny Ostrowskiej zostały przeprowadzone na podstawie solidnej kwerendy archiwalnej i bibliotecznej. Na zasób wykorzystanych materiałów źródłowych składają się dokumenty przechowywane zarówno w polskich, jak i zagranicznych placówkach, spośród których wymienić należy chociażby te najważniejsze: Archiv Gedenkstätte Buchenwald, Archiv Gedenkstätte Esterwegen, Archiv Gedenkstätte Flossenbürg, Archiv Gedenkstätte Mauthausen, Archiv Gedenkstätte Ravensbrück, Archiv Gedenkstätte Sachsenhausen, Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (Warszawa, Kraków, Radom, Poznań, Wrocław), polskie Archiwa Państwowe (w Krakowie, Kaliszu, Katowicach, Lublinie, Poznaniu, Opolu, Toruniu czy Radomiu), archiwa miejsc pamięci, takie jak Archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, Archiwum Państwowego Muzeum w Gross-Rosen, Archiwum Państwowego Muzeum na Majdanku, Archiwum Państwowego Muzeum Stutthof w Sztutowie oraz inne, niezwykle cenne dla każdego badacza zajmującego się historią II wojny światowej placówki, jak chociażby Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde. Całość uzupełnia wprost imponująca lista źródeł drukowanych, wspomnień, dzienników, pamiętników i reportaży, publikacji elektronicznych, opracowań czy filmografii. Biorąc pod uwagę jak dokładny jest ten wykaz należy wyciągnąć wniosek, że autorka bardzo dobrze zapoznała się ze stanem badań. Na osobne podkreślenie zasługuje fakt, że zainteresowany szerszym poznaniem tematu czytelnik otrzymał niezwykle cenne odnośniki do literatury w różnych językach, by ewentualnie móc pogłębić zajmujące go wątki. W pracy zamieszczono także zdjęcia ofiar i inne fotografie ilustrujące podejmowane zagadnienia. Ów materiał, pochodzący tak ze zbiorów archiwalnych, muzealnych, jak i z prywatnych kolekcji, jest istotnym dodatkiem do analizowanych zagadnień. Wnikliwy czytelnik, przeglądając bibliografię, zwróci także uwagę na daty przeprowadzanych przez Ostrowską wywiadów, które jednoznacznie sugerują, że recenzowana publikacja powstała w wyniku wieloletnich i niezwykle żmudnych badań.

Wśród osób zajmujących się historią zawodowo, które są przyzwyczajone do czytania prac z pełnym aparatem naukowym, drobne wątpliwości może budzić to, że w przypisach nie zawarto odniesień do materiałów źródłowych. Znajdziemy tam co prawda odsyłacze do literatury czy komentarze samej autorki, jednak brak jest bezpośrednich odnośników do konkretnych dokumentów archiwalnych. Pod koniec pracy wydzielono część, w której autorka tłumaczy, że „ze względu na dużą liczbę przypisów zdecydowała się na wkładkę archiwalną w której poszczególne części książki zostały uzupełnione o sygnatury akt, z których korzystała” (s. 315). Nie dla każdego czytelnika będzie to zabieg zadowalający, być może jednak zamieszczenie

przypisów u dołu strony, a nie w końcowej partii książki, korzystnie wpłynęłoby na jej przejrzystość. Z drugiej strony trzeba pamiętać, że wydawnictwa obecnie coraz częściej decydują się na podobne zabiegi w procesie tak zwanego łamania i składu publikacji, nie chcąc odstraszać przypisami, kojarzącymi się z nadmierną naukowością prezentowanych treści, potencjalnych czytelników pasjonatów. W tym wypadku jednak, jako że mamy do czynienia z pierwszą polską poważną monografią naukową dotyczącą wątków nieheteronormatywnych wśród więźniów obozów koncentracyjnych podczas II wojny światowej, wydaje się, że lepiej byłoby przedłożyć odbiorcom klasyczną pracę historyczną z kompletem przypisów u dołu każdej strony.

„Pierwsze polskie teksty i szcątkowe badania dotyczące mężczyzn skazanych na mocy paragrafu 175 pojawiają się dopiero po 2000 roku. Chodziło głównie o streszczenie publikacji niemieckojęzycznych albo niedokończone badania naukowe, po których pozostał tylko jeden artykuł” — czytamy w podsumowaniu Joanny Ostrowskiej (s. 302). Przeprowadzone przez nią pionierskie badania złożyły się na unikatową, samodzielną monografię, w której pochyłono się nad wątkiem nieheteronormatywnych więźniów. Nie oznacza to jednak, że publikacja ta w pełni wyczerpuje ten temat. Po pierwsze autorka przedstawiła historie tych ofiar, na temat których udało jej się zgromadzić materiał źródłowy wystarczający do przybliżenia ich losów choćby w zarysie, po drugie zaprezentowana w publikacji grupa nie może być nawet uznana za reprezentatywną, bo w dalszym ciągu zbyt mało znamy ofiar skazanych na mocy paragrafu 175. Przywołane przez Ostrowską przykłady są jednymi z wielu tego typu, choć bez wątpienia znaczna część homoseksualnych więźniów nigdy nie została i z pewnością już nigdy nie zostanie wysłuchana. Wskazane zastrzeżenia w żaden sposób nie ujmują wartości publikacji, a wręcz przeciwnie — podkreślają, że przez wieloletnie marginalizowanie wątku homoseksualnych ofiar narodowosocjalistycznego reżimu bezpowrotnie straciłmy możliwość na wywołanie źródeł czy zebranie relacji świadków. Bo należy w tym miejscu jasno stwierdzić, że nieheteronormatywni więźniowie obozów koncentracyjnych wcale nie tworzą „zapomnianej grupy ofiar”, ale — czego dowiodła w swojej analizie Ostrowska i z czym należy się z przykrością zgodzić — stanowią raczej zbiorowość przez wielu „niechcianą”, z widoczną w tym „zapomnieniu” celowością.

Publikacja *Oni...* Joanny Ostrowskiej to przykład rzetelnej, wieloletniej pracy badawczej, której wyniki nie tylko wypełniają poważną lukę w dotychczasowej historiografii, lecz także podważają krzywdzące stereotypy, w tym również te naukowe. Książka z pewnością przyciągnie uwagę zarówno specjalistów w zakresie Holocaustu i historyków zajmujących się okresem II wojny światowej, jak i osób zainteresowanych historią hobbystycznie. Choć wydaje się zadziwiające, że ponad siedemdziesiąt sześć lat po wojnie w dalszym ciągu spotykamy się z tematami, których wyraźnie się unika w dyskursie naukowym, należy mieć nadzieję, że omawiana publikacja otworzy debatę na temat historii i postrzegania nieheteronormatywnych więźniów obozów koncentracyjnych, a może nawet przyczyni się do pozyskania

nowych źródeł w tym zakresie²². W znacznej mierze to bowiem nasza wina, że dysponujemy obecnie tak znikomym korpusem dokumentów dotyczących tej problematyki. Jakkolwiek by na to zagadnienie patrzeć, słuszność ma Ostrowska twierdząc, że jej „«odmieńczy» bohaterowie to w rzeczywistości antybohaterowie”, i właśnie z tego powodu więźniowie skazani na mocy paragrafu 175 często nie zostawiali relacji, zdając sobie sprawę z homofobii innych ocalonych i samych badaczy czy wykluczającej polityki miejsc pamięci (s. 310). *Oni...* są więc nie tylko wyrazem buntu przeciwko perwersyjnym plotkom wojennym i obozowym podczas wojny²³, lecz także sprzeciwem wobec manipulacji pamięcią praktykowanej także i dziś²⁴.

WYKAZ CYTOWANYCH ŹRÓDEŁ I LITERATURY PRZEDMIOTU

- BAJERANO 2013 = Esther Bejarano, *Erinnerungen. Vom Mädchenorchester in Auschwitz zur Rap-Band gegen rechts*, Hamburg 2013
- BECK, HEIBERT 1999 = Gad Beck, Frank Heibert, *An Underground Life. Memoirs of a Gay Jew in Nazi Berlin*, Madison 1999
- BERGEN 2006 = Doris L. Bergen, *Sexual Violence in the Holocaust: Unique and Typical?*, w: *Lessons and Legacies VII. The Holocaust in International Perspective*, red. Dagmar Herzog, Evanston 2006, s. 179–200
- BÉRUBÉ 2003 = Allan Bérubé, *Coming Out Under Fire. The History of Gay Men and Women in World War II*, Chapel Hill 2003
- BIEDROŃ 2003 = Robert Biedroń, *Piętno różowego trójkąta*, „Polityka”, 2003, 34, s. 62–63
- DWOREK 2012 = Günter Dworek, § 175 StGB: weggefallen — nach 123 Jahren, w: *Vom Verbot zur Gleichberechtigung — Die Rechtsentwicklung zu Homosexualität und Transsexualität in Deutschland. Festschrift für Manfred Bruns*, Berlin 2012
- FÉNELON 1982 = Fania Fénelon, *Das Mädchenorchester in Auschwitz*, Munich 1982
- FRISTER 1996 = Roman Frister, *Autoportret z blizną*, przeł. Elżbieta Frister, Roman Frister, Warszawa 1996
- GRAU 1995 = Günter Grau, *Hidden Holocaust? Gay and lesbian persecution in Germany 1933–45*, London 1995
- GRZESIUK 2018 = Stanisław Grzesiuk, *Pięć lat kacetu*, Warszawa 2018
- HAGER 2020 = Heinz Heger, *Mężczyźni z różowym trójkątem. Świadectwo homoseksualnego więźnia obozu koncentracyjnego z lat 1939–1945*, przeł. Alicja Rosenau, Warszawa 2020
- Nationalsozialistischer Terror 2002 = Nationalsozialistischer Terror gegen Homosexuelle. Verdrängt und ungesühnt*, red. Burkhard Jellonnek, Rüdiger Lautmann, Paderborn 2002

²² W części „Podziękowania” Joanna Ostrowska zawarła prośbę do bliskich, krewnych i przyjaciół opisywanych w pracy bohaterów, którzy mogliby ewentualnie pomóc w dalszym uzupełnieniu każdej z opisywanych biografii (vide s. 314). Temat zatem pozostaje otwarty i należy mieć nadzieję, że uda się dotrzeć także do źródeł dotyczących postaci, które nie zostały przez Ostrowską opisane.

²³ <https://kultura.onet.pl/fragmenty-ksiazek/joanna-ostrowska-oni-homoseksualisci-w-czasie-ii-wojny-swiatowej-fragment-ksiazki/j5rrknr> (dostęp: 17 V 2021).

²⁴ <https://kobieta.onet.pl/wiadomosci/homoseksualisci-w-czasie-ii-wojny-swiatowej-rozmowa-z-dr-joanna-ostrowska/4p9v0sl> (dostęp: 17 V 2021).

- NEANDER = Joachim Neander, *Dla moich towarzyszy — Karl*, <http://auschwitz.org/historia/rozne-grupy-wiezniow/homoseksualisci-odrebna-kategoria-wiezniow/joachim-neander-dla-moich-towarzyszy--karl/> (dostęp: 10 V 2021)
- OSTROWSKA 2018 = Joanna Ostrowska, *Przemilczane. Seksualna praca przymusowa w czasie II wojny światowej*, Warszawa 2018
- OSTROWSKA 2021 = Joanna Ostrowska, *Oni. Homoseksualiści w czasie II wojny światowej*, Warszawa 2021
- Paragraf 175 (Paragraph 175)*, reż. Rob Epstein, Jeffrey Friedman, 2000
- PIĘTKA 2014a = Bohdan Piętka, *Więźniowie z różowym trójkątem w KL Auschwitz*, „Dzieje Najnowsze. Kwartalnik poświęcony historii XX wieku”, XLVI, 2014, 2, s. 25–53
- PIĘTKA 2014b = Bohdan Piętka, *Więźniowie z różowym trójkątem w KL Auschwitz*, „Przegląd Zachodni”, 2014, 2 (351), s. 199–228
- Różowe trójkąty 2012 = Różowe trójkąty. Zbrodnie nazistów na osobach homoseksualnych w kontekście edukacji antydyskryminacyjnej*, red. Katarzyna Remin, Warszawa 2012
- SCHÄFER 2006 = Christian Schäfer, *„Widernatürliche Unzucht” (§§ 175, 175a, 175b, 182 a.F. StGB): Reformdiskussion und Gesetzgebung seit 1945*, Berlin 2006
- SCHOPPMANN 1998 = Claudia Schoppmann, *Zeit der Maskierung. Lebensgeschichten lesbischer Frauen im Dritten Reich*, Frankfurt am Main 1998
- SCHOPPMANN 2008 = Claudia Schoppmann, *Czas maskowania. O sytuacji lesbijek w narodowym socjalizmie*, „Teksty Drugie”, 2008, 5 (113), s. 163–173
- SCHWAB, BRAZDA 2010 = Jean-Luc Schwab, Rudolf Brazda, *Itinéraire d'un triangle rose*, Paris 2010
- SEEL 2011 = Pierre Seel, *I, Pierre Seel. Deported Homosexual: A Memoir of Nazi Terror*, New York 2011
- SOMMER 2010 = Robert Sommer, *Das KL-Bordell. Sexuelle Zwangsarbeit in nationalsozialistischen Konzentrationslagern*, Paderborn 2010
- STAŃCZAK-WIŚLICZ 2011 = Katarzyna Stańczak-Wiślicz, *Znaleźć się w dobrym towarzystwie ofiar — cierpienie jako element dyskursu legitymizującego w Polsce po zakończeniu II wojny światowej*, w: *Zapiski cierpienia*, red. Katarzyna Stańczak-Wiślicz, Wrocław 2011, s. 167–177
- STERNWEILER 1993 = Andreas Sternweiler, *Fotos sind mein Leben: Albrecht Becker*, Berlin 1993
- STERNWEILER 1994 = Andreas Sternweiler, *Und alles wegen der Jungs: Pfadfinderführer und KZ-Häftling: Heinz Dörmer*, Berlin 1994
- TAMAGNE 2006 = Florence Tamagne, *A History of Homosexuality in Europe, vol. I & II, Berlin, London, Paris 1919–1930*, New York 2006
- VAN DIJK 1991 = Lutz van Dijk, *Verdammt starke Liebe. Die wahre Geschichte von Stefan K. und Willi G.*, Reinbeck 1991
- VAN DIJK 2017 = Lutz van Dijk, *Cholernie mocna miłość. Prawdziwa historia Stefana K. i Williego G.*, przeł. Agata Chmielecka, Filip Fierek, Kraków 2017
- WESELI 2007 = Agnieszka Weseli, *Homoseksualiści i homoseksualizm w KL Auschwitz-Birkenau w świetle „oświadczeń” byłych więźniów obozu*, „Przegląd Historyczny”, XCVIII, 2007, 3, s. 425–435
- ZINN 2011 = Alexander Zinn, *Das Glück kam immer zu mir. Rudolf Brazda — Das Überleben eines Homosexuellen im Dritten Reich*, Frankfurt am Main 2011

ZIÓŁKOWSKI 2003 = Marek Ziółkowski, *Pamięć i zapominanie: trupy w szafie polskiej zbiorowej pamięci*, „Kultura i Społeczeństwo”, 2003, 3–4, s. 3–22

<https://kobieta.onet.pl/wiadomosci/homoseksualisci-w-czasie-ii-wojny-swiatowej-rozmowa-z-dr-joanna-ostrowska/4p9v0sl> (dostęp: 17 V 2021)

<https://ksiegarnia.karta.org.pl/produkt/moj-fuhrerze-ofiary-przymusowej-sterylizacji-na-dolnym-slasku-w-latach-1934-44/> (dostęp: 6 V 2021 r.)

<https://kultura.onet.pl/fragmenty-ksiazek/joanna-ostrowska-oni-homoseksualisci-w-czasie-ii-wojny-swiatowej-fragment-ksiazki/j5rrknr> (dostęp: 17 V 2021)

<https://www.filmweb.pl/film/Paragraf+175-2000-1360/descs> (dostęp: 10 V 2021)

* * *

Deborah Kamen, *Insult in Classical Athens*, The University of Wisconsin Press, Madison, WI 2020 (Wisconsin Studies in Classics), ss. 272

W swojej najnowszej monografii, opatrzonej nader oryginalną i bezsprzecznie zuchwałą okładką (Sokrates pokazujący środkowy palec), Deborah Kamen podejmuje się uczynienia pierwszego kroku w kierunku opracowania zagadnienia obelgi i zniewagi w demokratycznym społeczeństwie Aten okresu klasycznego. Sposób prezentacji materiału i wywodu przywodzi na myśl pierwszą książkę Kamen poświęconą spektrum statusów społeczno-prawnych w Atenach klasycznych (cf. MATUSZEWSKI 2014), której struktura opierała się na zasadzie skalowania — pojedyncze rozdziały przedstawiały poszczególne grupy w kolejności od najniższej do najwyższej w piramidzie społecznej. Na podobny zabieg i tego samego rodzaju ujęcie zdecydowała się uczona z uniwersytetu Stanu Waszyngton w Seattle również w omawianej tutaj pracy, zaczynając od omówienia inwektyw niezłośliwych, jakoby zupełnie nieszkodliwych i społecznie akceptowalnych czy wręcz celebrowanych, a kończąc na najbardziej obraźliwych, dotkliwych i społecznie niebezpiecznych formach zniewagi. Każdy z pięciu głównych rozdziałów opatrzony został greckimi terminami odpowiadającymi rodzajowi inwektywy, co już samo w sobie dobrze pokazuje różnorodność terminologiczną i brak w grece jednego, „zbiorczego“ pojęcia odpowiadającego choćby naszemu słowu „inwektywa“.

W zwięzłym wstępie Kamen prezentuje szereg ogólnych uwag dotyczących inwektyw — ich form, regulacji, skali zjadliwości, treści i konsekwencji — jako przedmiotu badań naukowych, posiłkując się przy tym pracami dotyczącymi tego zjawiska w różnych kulturach i epokach historycznych. Znać na tych stronach książki znakomite rozeznanie autorki w literaturze antropologicznej i socjologicznej, a przywołane przykłady i teorie nie tylko stanowią dobre podłoże dla wywodu w dalszych częściach książki, ale i pomagają czytelnikowi lepiej dostrzec złożoność i polifoniczność badanego tu fenomenu. Kamen bardzo zwięźle omawia we wprowadzeniu również dotychczasowe badania nad inwektywą w świecie Greków, pod-